

Анотації

Уварова О. О. Создание и деятельность одесской “Опекунской комиссии над Румелийскими переселенцами”. 1830–1831 гг. (По материалам Государственного архива Одесской обл.).

На основании документов Государственного архива Одесской области в статье освещены создание и деятельность в Одессе “Попечительной комиссии над румелийскими переселенцами”, которая помогала в обустройстве грекам и болгарам — беженцам из Румелии, оказавшимся в городе вследствие русско-турецкой войны 1828–1829 гг.

Uvarova O. O. Foundation and work of Odessa “Tutorial committee of Rumelia migrants” in 1830–1831 (based on materials of Odessa region state archive).

On the grounds of Odessa region state archive documents foundation and work of the “Tutorial committee of Rumelia migrants” in Odessa were retraced. The Committee helped in settling of Greeks and Bulgarians — refugees from Rumelia who arrived to the city due to Russian-Turkish war during 1828–1829.

О. А. Шановська

СЛОВНИКОВІ ДЕФІНІЦІЇ ТЕРМІНУ “ІНТЕЛІГЕНЦІЯ”: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ

Термін “інтелігенція” доволі часто використовується і в науковій, і в побутовій лексиці. Незважаючи на широке застосування, він і досі відрізняється неоднозначністю підходів до його розуміння та визначення. Розробкою тлумачення поняття “інтелігенція” традиційно опікуються філософія, соціологія, історія, культурологія. Вже більш ніж півтора століття вчені намагаються дати вичерпне, несуперечливе і разом із тим змістовне визначення даного терміну.

Сформульовані провідними фахівцями визначення поняття “інтелігенція” в енциклопедіях, енциклопедичних словниках відбивають загально визнані уявлення про його сутність. Взагалі оволодіння словниковими дефініціями безпосередньо створює базу для формування термінологічної компетентності, яка є важливою складовою теоретичної підготовки фахівців. Опанування словникових визначень поняття “інтелігенція” необхідне для наукового обґрунтування понятійного апарату в

дослідженнях з проблематики інтелігенції. Ретроспективний аналіз словникових дефініцій даного терміну дає уявлення про процес його змістового наповнення, смислового визначення, закріплення за даним поняттям відповідного статусу в залежності від певних домінуючих асоціацій образу інтелігенції у суспільстві, на які впливали характер владних відносин, особливості суспільно-політичного розвитку та роль інтелігенції у суспільстві. Зазначене обумовлює актуальність обраної теми.

До словникових визначень терміну “інтелігенція” постійно апелюють дослідники історії української інтелігенції. Стало традиційним перед розкриттям тієї чи іншої теми з проблематики інтелігенції давати визначення, посилаючись на словникові видання. Доволі часто науковці, беручи до уваги національну традицію, розуміють під інтелігенцією високоосвічену верству суспільства, людей розумової праці, культурну еліту нації. Втім, якщо б смислове визначення даного поняття було б вичерпним, певним і цілком змістовним, дискусіям навколо даного питання давно було б покладено край. Оскільки загального аналізу словникових визначень терміну “інтелігенція” зроблено не було, зосередимося саме на цьому. Ставлячи завдання проаналізувати визначення даного терміну в енциклопедіях і енциклопедичних виданнях в історичній ретроспективі, зосередимо увагу на чинниках, які вплинули на особливості терміновживання на різних етапах вітчизняної історії.

Термін “інтелігенція” через російську і польську мови запозиціований з латинської (лат. *intellegentia, intelligentia* — “розуміння, здатність сприймати знання” походить від дієслова *intellego* — “сприймаю, розумію”), з російської мови походить англійське слово *intelligentsia* [1]. Відомо, що його вживав Цицерон, характеризуючи особливості пізнавального процесу (самопізнання, саморефлексія) [2]. У середньовіччі він використовувався для означення спроможності до розумової праці. Соціальний статус інтелігенції в Росії вперше знайшов визначення в “Городовом положении” 1785 р., де вказувалося, що вона звільняється від тілесних покарань, може володіти фабриками та заводами і в третьому поколінні при бездоганній службі просити дворянство. Соціологічним змістом термін наповнився у другій чверті XIX ст.: інтелігентами називали освічених людей, зайнятих інтелектуальною діяльністю [3].

Впродовж тривалого часу вважалося, і про це свідчили інформативні довідки в словниках, що автором поняття інтелігенції є відомий письменник натуральної школи, почесний член Петербурзької Академії наук П. Д. Боборикін (1836–1921). Він назвав себе “хрещеним батьком” слів “інтелігенція”, “інтелігент” та “інтелігентний” у своїх статтях, опублікованих в 1904 та 1909 рр. [4]. Раніше, в 1875 р. П. Д. Боборикін використовував слово “інтелігенція” у філософському значенні як “розумне осягання дійсності”, в той же час визначав інтелігенцію (в соціальному значенні) як “самий освічений, культурний і провідний шар суспільства” або “вищий освічений шар суспільства” [5]. Однак подібний зміст поняття інтелігенції виявляється і раніше. На це звернули увагу російські вчені І. В. Кондаков, а до нього — С. О. Шмідт, який довів, що слово “інтелігенція” вперше використав майже у сучасному його розумінні В. А. Жуковський в 1836 р. [6].

В. Р. Лейкіна-Свирська, авторитетна дослідниця проблематики інтелігенції радянських часів, повідомляє, що у подібному філософському значенні слово “інтелігенція” знали ще в 20-ті роки XIX ст. російські “любомудри”, і що те значення, в якому його начебто “винайшов” і ввів у літературу П. Д. Боборикін, за власним його твердженням, у 1866 р., було не першим і не єдиним [7]. Вона говорить, що під інтелігенцією в той час розумілися також чиновники, представники адміністративної влади. У такому ж визначенні це слово застосовано у 1865 р. у щоденнику міністра внутрішніх справ П. А. Валуєва та у щоденнику професора літератури і цензора А. В. Никитенка. Цей факт відзначив також інший радянський дослідник Л. Я. Смоляков [8].

Російські вчені не виключають впливу німецьких філософів на світогляд Жуковського та його однодумців, зокрема, Шелінґа. Цей погляд на питання про походження поняття інтелігенції розвинув найстаріший філософ в Україні М. О. Добрускін. Він з’ясував генезу даного терміну та довів, що його авторство, як і первинне поняття інтелігенції, належить німецькій філософії кінця XVIII — початку XIX століття, зокрема Фіхте, Шелінґу та Гегелю [9].

У словнику іншомовних слів, виданому в Петербурзі та Москві в 1883 р., подається два значення терміну “інтелігенція”:

духовні сили та розумовий розвиток; розумово розвинута частина суспільства [10]. Втім у XIX ст. термін “інтелігенція” ще не виносився окремо у словниках російської або української мови, і це свідчило про те, що, з одного боку, він не закріпився остаточно у широкому вжитку, а з другого — що процес його змістового наповнення ще не завершився. У “Толковому словнику живої великоруської мови” (т. 1–4, 1863–66 рр.), за який його автор В. І. Даль отримав звання почесного академіка Петербурзької Академії наук (1863 р.), це слово не виділено спеціально — його ми знаходимо усередині слова “інтелектуальний” (російською мовою з одним “л”): “Інтелігенція, у значенні збірному, — розумна, освічена, умово розвинута частина жителів” [11]. Слово “інтелігенція” у такому збірному значенні зафіксовано у другому виданні словника В. І. Даля (1881 р.), а в першому виданні (1865 р.) його ще немає.

В енциклопедичному словнику Брокгауза — Ефрона, який видавався у 1890–1907 роках в Росії, термін “інтелігенція” взагалі відсутній, проте є поняття “інтелектуалізм”, поширене в Європі [12].

Широка хвиля дискусій про інтелігенцію, яка розпочалася після виходу збірника “Вехи” (1909 р.), ознаменувала собою важливий етап у смислового визначенні терміну “інтелігенція” — за ним закріпився певний статус і зміст, що знайшло відображення у словникових виданнях. Термін “інтелігенція” отримав широке тлумачення у словнику братів Гранат, укладеному до Жовтневої революції. В інформаційній довідці, яку підготував професор А. К. Дживелегов, говориться, що слово “інтелігенція”, яке походить від французької *intellectuels*, незважаючи на його граматичну незграбність і логічну розпливчастість, міцно укорінилося у словесному ужитку; поняття інтелігенції об’єднує собою представників розумової культури, людей, професія яких визначається їхніми знаннями та обдарованнями. Інтелігенція трактується як особлива суспільна група, яка з’являється на Заході водночас із Відродженням і в міру зросту вищої світської освіти, з одного боку, та просвітництвом мас, з другого, займає все більш важливе місце у суспільстві. У словнику є інформація про соціальні джерела формування інтелігенції, зокрема говориться, що у своїй загальній більшості представники інтелігенції вербуються з третього ста-

ну, а оскільки здобуття знань коштує дорого, то й більшість ідеологів третього стану належить до найбагатшого з класів, які складають третій стан, тобто до буржуазії [13]. Спостерігається певна невизначеність у з'ясуванні класового характеру інтелігенції. Так, крім буржуазної, говориться про інтелігенцію пролетарську, а потім зазначено, що у кожній більш-менш впливовій суспільній групі є своя інтелігенція, при тому вже виділено ідейну прерогативу інтелігенції, коли говориться, що в ідейному відношенні вона є найбільш активною суспільною групою.

Більшовицьке уявлення про інтелігенцію як другосортну і ненадійну соціальну групу, зв'язану з експлуататорськими класами, відбилосся у поширених визначеннях інтелігенції як “гнилої”, “буржуазної”. З усталенням більшовицької влади соціальні функції нової робітничо-селянської інтелігенції обмежувалися професійними інтересами, інтелігенція перетворилася на “приводного паса” офіційної політики — покірну службу влади. Не останню роль в оформленні такого принизливого статусу інтелігенції відіграла радянська літературна дискусія 1925–1927 рр., під час якої основний удар з боку керівництва партії був спрямований проти інтелігенції, яка перебувала в партії. В офіційному лексиконі кінця 1930-х рр., в документах XVII з'їзду ВКП(б) з'явився термін “радянська інтелігенція”, який мав чітко виражений ідеологічний стрижень. Сміслові визначення інтелігенції в енциклопедичних виданнях набули відповідного ґатунку, іноді вони мали саркастичний вигляд. За радянською енциклопедією 1930 р., “інтелігенція — верства освічених людей або робітників розумової праці. <...> В давнину і в середньовіччі інтелігенцію складали каста жреців, духовенство, вільні філософи, придворні поети, блазні і т. ін.” [14].

Примітивне (сталінське) розуміння інтелігенції також знайшло своє відображення у термінології, при тому інтелігенція втрачала свою самостійність як особлива соціокультурна страта, під інтелігенцією розумівся не суспільний клас, і навіть не верства і не група, а лише прошарок суспільства: “Інтелігенція — соціальний прошарок, що складається з осіб, які мають освіту і спеціальні знання в галузі науки, техніки, культури і професійно займаються розумовою працею” [15].

Інтелігенція як творець духовного виробництва проти- ставлялася тоді пануючому робітничому класу — творцю ма- теріальних благ — як вторинне первинному. Мало відрізнялося від сталінського “номенклатурне” визначення інтелігенції, яке було в побуті в радянські часи, як розряду людей, професій- но зайнятих розумовою працею, при тому, що “розум” підтвер- джується документом, який виданий у встановленому порядку.

Трактування інтелігенції як поняття, що об’єднує людей, які професійно займаються розумовою працею, знаходимо в словниках української мови 70-х — 80-х рр. [16]. В словниках іншомовних слів цього періоду інтелігенція визначалася як со- ціальна група, в яку входять люди, професійно зайняті розумо- вою працею і які мають необхідну для такої праці спеціальну освіту [17].

Термін *intelligence* у різних трактовках (як розум, інтелект; тямущість, швидке розуміння; знання, інформація; розвіду- вання) і похідний від нього термін *intelligent* (розумний, тяму- щий, кмітливий) є у толковому словнику англійської наукової лексики, виданому в 1979 р. англійським видавництвом “Лонг- ман” і перевиданому в СРСР у 1987 р. [18]. Перший термін роз- глядається як здатність у міркуванні, як ступінь спроможності діяти, встановлювати теоретично або практично нові знання. Отже, головний акцент тут — на великій інноваційності мис- лення і високій аналітичності розуму, людей, які володіють такими важливими рисами, зазвичай називають “інтелектуа- лами”. Під таке визначення попадають люди інтелектуальної праці, діяльність яких пов’язана з процесом розвитку науки і пізнанням законів суспільного прогресу. Якщо розглядати ін- телігенцію в такому аспекті, — як збірне поняття, яке охоплює всіх тих, хто створює духовну сферу, основу суспільного виробництва, — вчених, педагогів, діячів культури, то можна зазначити, що саме вони концентрують у собі інтелектуальний потенціал, і в сучасну постіндустріальну епоху їхня роль знач- но підвищується.

Визнання інтелігенції владою та суспільством, її ролі в суспільно-політичних процесах за часів перебудови у котрий раз актуалізувало проблему інтелігенції. Широка хвиля нау- кових дискусій сприяла переоцінці соціальних ролей і призна- чень, притаманних інтелігенції. Про інтелігенцію заговорили

як про освічений клас суспільства, а невдовзі як про політичну категорію та провісника національного процесу. Поняття інтелігенції здебільшого стали визначати через категорію “соціально-культурна спільність”, а не “верства”, “клас” чи “прошарок”.

Поразка радянської влади означала незворотний кінець “класовому підходу” у визначенні інтелігенції. Наукові дискусії відобразили процес пошуків сутності інтелігенції та її ролі, адекватної сутності. Незважаючи на спроби науковців сформулювати сучасне інтегроване поняття інтелігенції, воно залишається багатограним і багатозначним. Останнє чітко просліджується у визначенні поняття інтелігенції М. Шлемкевичем [19]. Втім він, як і переважна більшість сучасних науковців, при розкриванні даного поняття робить наголос на інтелектуальному потенціалі інтелігенції, на підвищенні її ролі за складніших умов сучасної цивілізації, яка вимагає всюди теоретичного знання.

Цікавими є трактування терміну “інтелігенція”, які подають словникові видання XXI століття. Інтелігенція визначається і як соціальний прошарок суспільства, і як конгломерат людей, професійно зайнятих розумовою (здебільшого складною, високкваліфікованою, творчою) працею, розвитком та поширенням культури у суспільстві, і як соціальна верства суспільства [20]. Водночас підкреслюється, що за нинішніх умов інтелігенція в Україні являє собою своєрідну метаспільноту, суспільний конгломерат, неоднорідний за професійно-соціальною градацією, якістю освіти, матеріальним і соціальним становищем, різняться своїм ставленням до влади, пріоритетами, до того ж вона найбільш ідеологізована [21].

У ретроспективних підсумках можна зазначити, що процес змістового наповнення поняття інтелігенції знайшов відображення у відповідних його тлумаченнях у словникових та енциклопедичних виданнях, він зазнав суттєвої еволюції, втім на сьогодні не є завершеним. Залишається логічно розпливчастим питання про соціальну базу інтелігенції, наприклад про те, чи можна віднести до інтелігенції представників сучасних бізнесструктур тощо.

Критичний аналіз інформаційних словникових довідок дає можливість простежити окремі етапи в розумінні терміну

“інтелігенція” (дореволюційний, більшовицький, сталінський, радянський, перебудовний, незалежної України); він свідчить, що словникові інтерпретації радянських часів несуть на собі відбиток упередженості й заангажованості в політичному та ідеологічному сенсі. Відповідно новітні тлумачення терміну “інтелігенція” подаються у вимірах сучасного світобачення як суспільства в цілому, так і його різних соціальних груп.

Джерела та література

1. Етимологічний словник української мови. В семи томах / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. — Т. 2. — К., 1985. — С. 309–310.
2. Смоляков Л. Я. Социалистическая интеллигенция. — К.: Политиздат Украины, 1986. — С. 10–11.
3. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк / АН УССР. Ин-т истории Украины. — К.: Наук. думка, 1991. — С. 5.
4. Кондаков И. В. К феноменологии русской интеллигенции // Русская интеллигенция. История и судьба / Сост. Т. Б. Князевская. — М.: Наука, 1999. — С. 72.
5. Боборыкин П. Д. Русская интеллигенция // Русская мысль. — 1904. — № 12. — С. 80–81; Він же. Подгнившие “вехи” // В защиту интеллигенции: Сб. статей. — М., 1909. — С. 29, 128.
6. Шмидт С. О. К истории слова “интеллигенция” // Россия, Запад, Восток: встречные течения: К 100-летию со дня рождения акад. М. П. Алексеева. СПб., 1996. — С. 409–417.
7. Лейкина-Свирская В. Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX века. — М.: Мысль, 1971. — С. 5.
8. Смоляков Л. Я. Социалистическая интеллигенция. — К.: Политиздат Украины, 1986. — С. 15.
9. Добрускін М. Про генезу терміна та філософського поняття “інтелігенція” // Філософська думка. — 2005. — № 5. — С. 28–36.
10. Смоляков Л. Я. Социалистическая интеллигенция. — С. 11.
11. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: Т. 1–4. — М.: Русский язык, 1978. — Т. 2. — 1979. — С. 46.
12. Брокгауз Ф. И., Ефрон И. А. Новый энциклопедический словарь. — Т. XIII. — СПб., 1894. — С. 258.
13. Энциклопедический словарь русского библиографического института Гранат. — Т. 22. — М. — С. 59–60.
14. Малая Советская энциклопедия. — М., 1930. — Т. 3. — Стб. 475.
15. Краткий философский словарь / Под ред. М. Розенталя и П. Юдина. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1954. — С. 195.

16. Див. напр.: Короткий тлумачний словник української мови. — К.: Радянська школа, 1978. — С. 99; Етимологічний словник української мови. — В семи томах / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. — Т. 2. — К., 1985. — С. 309–310.
17. Словарь иностранных слов. — 7-е изд. — М.: Рус. яз., 1979. — С. 201; Словарь иностранных слов. — 14-е изд., испр. — М.: Рус. яз., 1987. — С. 197.
18. Годман А., Пейн Е. Толковый словарь английской научной лексики. — М.: Рус. яз., 1987. — С. 352.
19. Енциклопедія українознавства. Т. 3. — Львів: Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, 1994. — С. 877.
20. Філософський словник соціальних термінів. — Х.: Корвін, 2002. — С. 337–338.
21. Там само. — С. 338–339; Новий тлумачний словник української мови. У трьох томах. — Т. 1. — К.: Аконіт, 2008. — С. 794.

Анотації

***Шановская Е. А.* Словарные дефиниции термина “интеллигенция”: ретроспективный анализ.**

Термин “интеллигенция” очень часто используется и в научной, и бытовой лексике. Несмотря на частое употребление, он и сейчас отличается неоднозначностью подходов к его пониманию и обозначению. Ретроспективный анализ дает еще одну возможность проследить, как процесс смыслового содержания понятия “интеллигенция” подвергся существенным изменениям.

***Shanovska O. A.* Dictionary definitions of term are “Intelligentsia”: retrospective analysis.**

Term “intelligentsia” is very often used in a scientific, and domestic vocabulary. In spite of the frequent use, there are differs ambiguousness of going near his understanding and denotation now. Retrospective analysis — gives another possibility to trace as a process of semantic maintenance of concept intelligentsia exposed to the substantial changes.